

C.G. JUNG VERZAMELD WERK

DEEL 3

C.G. JUNG VERZAMELD WERK
IN 10 DELEN

- 1
PSYCHOLOGIE EN PRAKTIJK
- 2
ARCHETYPE EN ONBEWUSTE
- 3
PERSOONLIJKHEID EN OVERDRACHT
- 4
MENSBEELD EN GODSBEELD
- 5
DROOM EN INDIVIDUATIE
- 6
VERLOSSING IN DE ALCHEMIE
- 7
LIBIDO IN TRANSFORMATIE
- 8
DE HELD EN HET MOEDERARCHETYPE
- 9
MENS EN CULTUUR
- 10
AANTEKENINGEN EN REGISTERS

REDACTIE

HELMUT BARZ, URSULA BALMGARDT, RUDOLF BLOMEYER, HANS DIECKMANN,
HELMUT REMMLER, THEODOR SEIFERT

C.G. JUNG

PERSOONLIJKHEID
EN
OVERDRACHT

Vertaling
Pety de Vries-Ek

LEMNISCAAT ROTTERDAM

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door een subsidie, verstrekt door de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting te 's-Gravenhage

Derde druk, 1995

Vertaling: Pety de Vries-Ek

Wetenschappelijke advisezen: Dr. L. Peppinkhuizen

Omslagontwerp: Gerolf T'Hooff

*Omslagillustratie: gravure uit Johann Daniel Mylius, Philosophus Reformata
Johann Friedrich Weiss voor Lucas Jennit, Frankfurt 1622*

Uit de collectie van de Bibliotheca Philosophica Hermetica, Amsterdam

Gefotografeerd door W. Dingemans, The Silver Hand, Amsterdam

© Vertaling en Nederlandstalige rechten Lemniscaat bv Rotterdam 1985, 1995

ISBN 90 6069 973 4

© Walter-Verlag AG, Olten 1984

Oorspronkelijke titel: *Persönlichkeit und Übertragung*

Zetwerk: Casparis

Druk: Haasbeek bv

Bindwerk: Kramer Boekbinders bv

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en / of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, vloerwrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux waardoor en verouderingsbestendig milieuvriendelijk transport is vermeden.

INHOUD

HET IK EN HET ONBEWUSTE	7
Voorwoord	9
Deel I De effecten van het onbewuste op het bewustzijn	11
1 Het persoonlijke en het collectieve onbewuste	11
2 Gevolgen van de assimilatie van het onbewuste	23
3 De persona als segment van de collectieve psyche	41
4 De pogingen om de individualiteit uit de collectieve psyche te bevrijden	48
Deel II Individualie	57
1 De functie van het onbewuste	57
2 Anima en animus	73
3 De techniek van het onderscheid tussen het ik en de figuren van het onbewuste	99
4 De mana-persoonlijkheid	115
PSYCHOLOGIE VAN DE OVERDRACHT	131
Voorwoord	133
Inleiding	136
Een beschrijving van overdrachtfenomenen, gebaseerd op de prentenserie van het <i>Rosarium Philosophorum</i>	169
1 De Mercuriusbron	170
2 Koning en koningin	176
3 De naakte waarheid	200
4 Het onderdampelen in het bad	204

5 De conjunctie	209
6 De dood	218
7 De opwaartse tocht van de ziel	226
8 De reiniging	232
9 De terugkeer van de ziel	240
10 De nieuwe geboorte	260
Slotwoord	273

Noten	279
-------	-----

HET IK EN HET ONBEWUSTE

Voorwoord

Dit boekje is oorspronkelijk voortgekomen uit een lezing, die ik in 1916 gepubliceerd heb met als titel *La Structure de l'Inconscient*.¹ Onder de titel *The Concept of the Unconscious* verscheen deze lezing in mijn *Collected Papers on Analytical Psychology*.² Ik vermeld dit feit om aan te geven dat dit werk niet een eerste publicatie is. Het is de neerslag van een tientallen jaren lang streven om het eigen karakter en verloop van het 'innerlijk drama': het transformatieproces van de onbewuste ziel, te begrijpen en te beschrijven, tenminste wat betreft de voornaamste trekken. Dit idee van de zelfstandigheid van het onbewuste - waardoor mijn opvatting zich zo principieel onderscheidt van die van Freud - zweefde me al in 1902 voor ogen, toen ik de geschiedenis van de psychische ontwikkeling van een jonge somnambuliste bestudeerde.³ In een lezing te Zürich, *Der Inhalt der Psychose*⁴, benaderde ik dit idee van een andere kant. In 1912 beschreef ik enkele van de voornaamste punten van het transformatieproces aan de hand van een individueel voorbeeld, en tegelijk liet ik de historische en etnologische parallellen van dit blijkbaar universele psychische gebeuren zien.⁵ In bovengenoemd essay, *La Structure de l'Inconscient*, probeerde ik voor het eerst een samenvatting van het hele proces te geven. Het was slechts een poging, en ik was maar al te zeer overtuigd van de ontoereikendheid ervan. De problemen die het materiaal opleverde waren dermate groot, dat ik me onmogelijk kon verbeelden ze ook maar enigszins recht te doen in één enkel artikel. Ik liet het daarom bij dit 'tussentijdse verslag', overigens met het vaste voornemen dit thema bij een latere gelegenheid weer op te vatten. Twaalf jaren meer ervaring maakten het me daarna in 1928 mogelijk om mijn formuleringen van 1916 grondig te bewerken, en het resultaat daarvan was het boekje dat u voor u ziet. Dit keer probeerde ik hoofdzakelijk om de relatie van het ik-bewustzijn met het onbewuste proces te beschrijven. Overeenkomstig deze bedoeling hield ik me vooral bezig met die fenomenen, die beschouwd moeten worden als reacties van de

bewuste persoonlijkheid op de invloeden van het onbewuste. Op die manier trachtte ik het eigenlijke onbewuste proces indirect te benaderen. Mijn onderzoeken hebben overigens nog niet tot een bevredigend resultaat geleid, want het antwoord op de voornaamste vraag: wat is de aard en het wezen van het onbewuste proces? blijft nog open. Deze bijzonder moeilijke taak waagde ik niet te beginnen zonder de grootst mogelijke ervaring. Het antwoord is voorbehouden aan de toekomst. Ik vertrouw dat de lezer het mij niet kwalijk neemt wanneer ik hem vraag dit boekje te zien als een serieuze poging van mijn kant om een nieuw en tot nu toe niet onderzocht ervaringsgebied intellectueel te begrijpen. Het gaat niet om een verzonnen gedachtensysteem, maar om de formulering van psychische belevingscomplexen, die nog nooit eerder het onderwerp van een wetenschappelijke beschouwing waren. Aangezien de ziel een irrationeel gegeven is, en geenszins naar oud voorbeeld gelijkgesteld kan worden met een min of meer goddelijke Rede, mogen we er ons ook niet over verbazen dat we op het terrein van de psychologische ervaring heel vaak stuiten op processen en belevingen, die niet beantwoorden aan onze redelijke verwachtingen, en die daarom door ons rationalistisch ingesteld bewustzijn verworpen worden. Dit laatste is natuurlijk niet de beste instelling voor psychologisch onderzoek, aangezien dit in hoge mate onwetenschappelijk is. We mogen de natuur niet willen zeggen wat ze moet doen, wanneer we haar functioneren ongestoord willen gadeslaan.

Ik probeer hier achtentwintig jaar psychologische en psychiatrische ervaring samen te vatten, en daarom mag dit boekje een zekere aanspraak maken op een serieuze beschouwing. Natuurlijk kon ik in deze ene publicatie niet alles zeggen. Een voortzetting van het laatste hoofdstuk kan de lezer vinden in *Het geheim van de Gouden Bloem*⁶, dat ik in samenwerking met mijn vriend Richard Wilhelm schreef. Een verwijzing naar dit boek wilde ik niet weglaten, want de oosterse filosofie houdt zich al eeuwenlang bezig met innerlijke psychische processen, en is daarom, juist wegens het zo noodzakelijke vergelijkingsmateriaal, van onschatbare waarde voor ons psychologisch onderzoek.

Oktober 1934

C.G. Jung

DEEL I DE EFFECTEN VAN HET ONBEWUSTE OP HET BEWUSTZIJN

1 *Het persoonlijke en het collectieve onbewuste*¹

Zoals bekend beperken de inhouden van het onbewuste zich volgens de zienswijze van Freud tot infantiele neigingen, die wegens hun onverteigbaar karakter *verdrongen* zijn. De verdringing is een proces dat in de vroegste jeugd onder de morele invloed van de omgeving begint, en dat een leven lang voortduurt. Door de analyse worden de verdringingen opgeheven, en de verdrongen wensen bewust gemaakt.

Volgens deze theorie zou het onbewuste als het ware alleen die delen van de persoonlijkheid bevatten, die even goed bewust konden zijn, en die eigenlijk alleen door de opvoeding onderdrukt zijn. Hoewel vanuit een bepaald gezichtspunt de infantiele neigingen van het onbewuste het meest opvallen, zou het onjuist zijn het onbewuste in deze termen te definiëren of te waarderen. Het onbewuste heeft ook nog een andere kant: het omvat niet alleen *verdrongen* inhouden, maar ook al het psychische materiaal dat niet de drempelwaarde van het bewustzijn bereikt. Het is onmogelijk om de sublimale aard van al dit materiaal te verklaren vanuit het verdringsprincipe, want anders zou immers door ophefing van de verdringing de mens een fenomenaal geheugen moeten krijgen, dat voortaan niets meer vergeet.

Ik wil er de nadruk op leggen dat behalve het verdrongen materiaal zich ook al het psychische dat subliminaal is geworden in het onbewuste bevindt, inclusief subliminale zinnelijke waarnemingen. Bovendien weten we, niet alleen op grond van een rijke ervaring, maar ook theoretisch, dat het onbewuste tevens materiaal bevat dat de drempelwaarde van het bewustzijn nog niet bereikt heeft. Het zijn de kiemen van later bewuste inhouden. We hebben eveneens redenen te vermoeden dat het onbewuste zich geenszins in rust bevindt, in de zin dat het inactief zou

zijn, maar dat het voortdurend bezig is met het groeperen en hergroeperen van zijn inhouden. Deze activiteit zouden we ons alleen in pathologische gevallen als iets geheel onafhankelijk moeten voorstellen; normaal gesproken is ze gecoördineerd met het bewustzijn, in de zin van een compensatorische relatie.

We moeten aannemen dat al deze inhouden van persoonlijke aard zijn, voor zover ze verworvenheden van het individuele bestaan zijn. Aangezien ons individuele leven beperkt is, moet ook het aantal verworvenheden van het onbewuste beperkt zijn. Daarom zou een uitputting van het onbewuste door analyse of door een volledige inventarisering van de onbewuste inhouden mogelijk moeten zijn, wellicht in de zin dat het onbewuste niets anders meer kan produceren dan wat reeds bekend en in het bewustzijn geaccepteerd is. Ook zouden we, zoals al gezegd, moeten concluderen dat de onbewuste produktie wordt stilgezet door opheffing van de verdringing; het verzinken van bewuste inhouden in het onbewuste wordt dan tegengehouden. Dit is echter zoals we uit ervaring weten alleen in heel beperkte mate mogelijk. We dringen er bij onze patiënten op aan, verdrongen en opnieuw met het bewustzijn geassocieerde inhouden vast te houden en in hun levensplan op te nemen. Deze procedure maakt echter, zoals we dagelijks kunnen constateren, weinig indruk op het onbewuste, aangezien het rustig doorgaat met dromen en fantasieën te produceren, die overeenkomstig de oorspronkelijke theorie van Freud op persoonlijke verdringingen zouden moeten berusten. Wanneer we in dit soort gevallen consequent en onvooruitgenomen doorgaan met ons onderzoek, dan vinden we materiaal dat weliswaar formeel lijkt op de vroegere persoonlijke inhouden, maar dat aanduidingen schijnt te bevatten die boven het persoonlijke uitgaan.

Wanneer ik naar een voorbeeld zoek dat het bovenstaande illustreert, dan herinner ik me vooral een patiënte met een niet al te ernstige hysterische neurose die, zoals men het aan het begin van deze eeuw nog noemde, hoofdzakelijk op een 'vadercomplex' beruiste. Hiermee wilde men het feit aangeven dat een eigenaardige relatie met de vader voor de patiënte een grote hindernis betekende. De verhouding met haar (inmiddels overleden) vader was heel goed geweest. Het was voornamelijk een gevoelsrelatie. In dergelijke gevallen pleegt zich vaak de intellectuele functie te ontwikkelen, en het is dan ook deze functie die later de

brug naar de wereld wordt. De patiënte ging in overeenstemming hiermee filosofie studeren. Haar levendige drang tot kennis werd het motief dat haar uit de gevoelsmatige verbondenheid met de vader zou moeten bevrijden. Deze operatie kan slagen wanneer op het doof het intellect geschapen nieuwe niveau ook het gevoel kan meewerken, bijvoorbeeld doordat een gevoelsrelatie, gelijkwaardig met de vroegere, met een passende man tot stand komt. Maar in dit geval wilde deze overgang niet lukken, aangezien haar gevoel bleef aarzelen tussen haar vader en een niet zeer geschikte man. Hierdoor werd natuurlijk de voortgang van het leven tegengehouden, en er ontstond het voor de neurose zo karakteristieke 'oneens-zijn met zichzelf'. De zogenaamd normale mens kan in zo 'n geval met een krachtig wilbesluit de gevoelsketenen aan de ene of de andere kant verbreken, of - wat wellicht het meest gebruikelijk is - hij glijdt via de gladde baan van het instinct onbewust door de problemen heen, zonder dat hij ooit beseft welk conflict zich achter zijn hoofdpijn of andere lichamelijke kwaal heeft verscholen. Een zekere zwakte van het instinct - die allerlei oorzaken kan hebben - is voldoende om zo 'n ongestoorde, onbewuste overgang te verhinderen. Dan blijft de voortgang in een conflict steken, en de hieruit voortvloeiende stilstand van het leven betekent hetzelfde als een neurose. Door deze stilstand namelijk vervloeit de psychische energie naar alle mogelijke, aanvankelijk nutteloos lijkende richtingen. Er ontstaan bijvoorbeeld te sterke inneraties van de sympathicus, waaruit nerveuze maag- en darmstoornissen voortkomen, of de vagus (en daarmee het hart) wordt geprikkeld, of fantasieën en herinneringen, die op zich oninteressant zijn, krijgen te veel betekenis en gaan het bewustzijn obsederen (de mug wordt een olifant! enzovoort). In deze toestand is er een ander motief nodig om dit ziekelijk evenwicht te beïnvloeden. De natuur zelf leidt onbewust en indirect in deze richting door middel van het overdachtsfenomeen (Freud). In de loop van de behandeling namelijk draagt de patiënte het beeld van de vader over op de arts, en maakt van hem zo in zekere zin een vader, en, omdat hij de vader in feite *niet* is, een equivalent van de man die ze niet heeft kunnen bereiken. Zo wordt de arts in zekere zin vader en geliefde, met andere woorden: het *object van het conflict*. In hem zijn de tegenstellingen verenigd, en daarom vertegenwoordigt hij als het ware een ideale oplossing voor het conflict. Daarmee veroorzaakt hij on-

gewild de voor buitenstaanders bijna onbegrijpelijke overschatting van de patiënt, die van hem een heiland en god maakt. Deze beeldspraak is niet helemaal zo belachelijk als ze klinkt. Het is inderdaad wat te veel om vader en geliefde tegelijk te zijn. Niemand houdt dat vol, juist omdat het te veel is. Men zou inderdaad op z'n minst een halfgod moeten zijn om zo'n rol steeds vlekkeloos te spelen: men zou steeds de gevende moeten zijn. Maar voor de patiënt in de toestand van de overdracht lijkt deze provisorische oplossing in eerste instantie ideaal. Op den duur echter mondt ze uit in een stilstand, die even erg is als het neurotische conflict. In wezen is er immers nog volstrekt niets in de richting van een werkelijke oplossing gebeurd. Het conflict is alleen overgedragen op een ander. Maar toch kan een geslaagde overdracht – althans tijdelijk – de hele neurose laten verdwijnen, en daarom erkende Freud de overdracht zeer terecht als genezingsfactor van de eerste rang, maar tegelijk ook als een slechts provisorische toestand, die weliswaar de mogelijkheid van genezing belooft, maar nog geenszins de genezing zelf is.

Deze enigszins breedvoerige uiteenzetting lijkt me onmisbaar voor een beter begrip van mijn voorbeeld: mijn patiënte was namelijk in de toestand van overdracht gekomen, en had reeds de bovengrens, waar de stilstand onaangenaam gaat worden, bereikt. De vraag kwam nu naar voren: hoe moeten we verder? Ik was natuurlijk een volslagen heiland geworden, en de gedachte mij te moeten opgeven, stond de patiënte vanzelfsprekend niet alleen bijzonder tegen, maar was zelfs afschrikwekkend. Het zogenaamd 'gezond verstand' pleegt in dit soort situaties zijn hele repertoire van: 'je zou toch gewoon moeten', 'je moest', 'je kunt toch niet', enzovoort uit te kramen. Aangezien gezond verstand gelukkig niet al te zelden voorkomt, en ook niet al te weinig effect heeft (ik weet dat er pessimisten zijn) kan een redelijk motief zelfs in deze door welbevinden versterkte overdrachtstoestand nog zoveel enthousiasme wekken, dat men met een krachtig wilsbesluit het risico van een pijnlijk offer neemt. Lukt dit – en af en toe lukt zo iets inderdaad – dan heeft dit offer het gunstige gevolg, dat de patiënt de sprong kan maken naar een toestand van praktische genezing. De arts is hierover gewoonlijk zo verheugd, dat hij theoretische problemen in verband met dit kleine wonder over het hoofd ziet.

Wanneer de sprong niet lukt – dat was bij mijn patiënte het geval – dan staat men voor het probleem van het opheffen van de overdracht. De 'psychoanalytische' theorie komt hier in diepe duisternis terecht. Het lijkt erop alsof men dan terugvalt op een vaag geloof in het noodlot: op de een of andere manier zal de zaak wel in orde komen. Een enigszins cynische collega merkte eens tegen me op: 'Het houdt vanzelf op wanneer de patiënt geen geld meer heeft.' Of het blijven steken in de overdracht wordt onmogelijk gemaakt door de onverbidelijke eisen die het leven stelt – waardoor alle offers die niet vrijwillig zijn, worden *afgezwegen*, soms met een min of meer volledige terugval als resultaat. (Beschrijvingen van dergelijke gevallen zijn weliswaar niet te vinden in boeken die de lof van de psychoanalyse zingen!)

Inderdaad, we kennen hopeloze gevallen waarin werkelijk niets helpt, maar er bestaan ook gevallen die niet blijven steken, die niet uit de overdracht moeten worden gestoten, met als gevolg verbittering en verminingen. Ik zei tot mezelf – juist in het geval van deze patiënte – dat er een fatsoenlijke en duidelijke weg moest bestaan, die de mens met behoud van volledige integriteit en bewustheid uit zo'n situatie zou moeten helpen. Het geld van mijn patiënte was weliswaar al lang op (als ze het ooit bezeten had), maar ik was benieuwd naar de weg die de natuur zou inslaan om een bevredigende oplossing voor de stilstand van de overdracht te vinden. Omdat ik me volstrekt niet verbeeldde, precies dat soort gezond verstand te bezitten dat in elke scheve situatie exact weet wat je moet doen, en omdat mijn patiënte het evenmin wist als ik, stelde ik haar voor, tenminste eens te letten op signalen die uit een psychisch gebied komen dat buiten het bereik van onze betweterij en van onze bewuste plannen ligt. In eerste instantie waten dat de *dromen*. Dromen bevatten beelden en gedachtenassociaties, die we niet met een bewuste bedoeling produceren. Ze ontstaan spontaan, buiten ons toevoeden, en betekenen daarom een psychische activiteit die aan onze wilkeur is onttrokken. De droom is eigenlijk een hoogst objectief, als het ware natuurlijk produkt van de psyche. We mogen er dus op z'n minst aanwijzingen van en toespelingen op bepaalde basistendenzen van het zielsproces van verwachten. Aangezien nu het psychisch levensproces – zoals elk levensproces – niet alleen een causale opeenvolging, maar ook een finaal georiënteerd, doelmatig proces is, mogen we van de droom,

die niets anders dan een zelfportret van het psychisch levensproces betekent, aanwijzingen over een objectieve oorzakelijkheid en over objectieve tendensen verwachten.

Op grond van deze overwegingen onderwierpen we de dromen dus aan een zorgvuldige observatie. Het zou te ver voeren om alle dromen die toen volgden letterlijk te citeren. Het mag voldoende zijn hun voorname karakter te schetsen: het merendeel van de dromen had betrekking op de persoon van de arts, dat wil zeggen de handelende personen waren onmiskenbaar de droomster zelf en haar arts. Deze laatste echter verscheen zelden in zijn natuurlijke gedaante, maar meestal eigenaardig vertekend. De ene keer was hij bovennatuurlijk groot, de andere keer verscheen hij als een oetoude man, of hij leek sterk op haar vader, waarbij hij echter merkwaardig verweven was met de natuur, zoals in de volgende droom. *Haar vader (die in werkelijkheid klein van postuur was) stond met haar op een heuvel met korenvelden. In vergelijking met hem was ze klein: hij leek wel een reus. Hij tilde haar op, en hield haar als een klein kind in zijn armen. De wind waaide over de korenvelden, en zoals deze in de wind gonsden, zo werd zij in zijn armen gewiegd.*

Uit deze en soortgelijke dromen kon ik verschillende dingen opmaken. Ten eerste kreeg ik de indruk, alsof haar onbewuste er onwrikbaar aan vasthield dat ik haar vader-geliefde was, waarmee blijkbaar de fatale binding, die juist losgemaakt moest worden, nogmaals en uitdrukkelijk bekrachtigd leek. Vervolgens moest ik wel constateren, dat het onbewuste een speciale nadruk legde op de bovenmenselijke, als het ware 'goddelijke' aard van de vader-geliefde, waarmee de met de overdracht verbonden overschatting eveneens nogmaals werd onderstreept. Ik vroeg me daarom af, of de patiënte soms nog steeds niet het volslagen fantastische karakter van haar overdracht had ingezien, of dat het onbewuste misschien helemaal niet te bereiken was via inzicht, maar blindelings en stompzinnig iets onzinnigs en onmogelijks najoeg. De gedachte van Freud dat het onbewuste 'slechts kan wensen', Schopenhauers blinde en doellose oetwil, de gnostische Demiurg, die zich in zijn ijdelheid volmaakt waant, maar die blind en beperkt iets jammerlijk onvolmaakt schept - deze pessimistische verdenking van een essentieel negatief fundament van de wereld dan wel van de ziel kwam dreigend naderbij. Indertijd zouden we hier niets anders tegenover kunnen

stellen dan de goede raad 'je zou moeten', versterkt door de bijlslag, die voorgoed een eind zou maken aan de hele fantasie.

Maar terwijl ik de dromen nog eens grondig bekeek, daagde er een andere mogelijkheid. Ik overlegde als volgt: het valt niet te ontkennen dat de dromen voortgaan met dezelfde beeldspraak, die zowel de patiënte als mijzelf uit onze gesprekken meer dan voldoende bekend is. De patiënte zelf heeft ongetwijfeld inzicht in de fantastische aard van haar overdracht. Ze weet, dat ik haar een halfgoddelijke vader-geliefde toeschijn, wat ze althans intellectueel kan onderscheiden van mijn feitelijke werkelijkheid. De dromen volgen dus blijkbaar de bewuste instelling, minus de bewuste kritiek. Deze wordt er volkomen in genegeerd. Ze hethalen dus de bewuste inhouden, maar niet in hun totaliteit, want ze houden vast aan het fantastische standpunt tegenover dat van het 'ge-zond verstand'.

Ik vroeg me natuurlijk af: wat is de oorzaak van deze hardnekkigheid, en wat is het doel ervan? Dat het een of andere finale betekenis moest hebben, stond voor mij vast, want er bestaan geen werkelijk levende dingen, die niet een of ander zinvol doel hebben. Met andere woorden: ze zijn dus nog niet volledig verklaard wanneer men ze als restant van bepaalde vroegere feiten heeft beschreven. De energie van de overdracht is echter dermate groot, dat ze inderdaad de indruk van een vitale drift maakt. Wat is dus het doel van deze fantasieën? Een nauwkeurige beschouwing en analyse van de dromen, vooral van de droom die ik hier letterlijk heb aangehaald, laat een uitgesproken tendens zien - tegen de bewuste kritiek in, die tot een menselijke maat zou willen herleiden - om de persoon van de arts met bovenmenselijke attributen toe te rusten. Hij is groot als een reus, oeroud, groter dan de vader, als de wind die over de aarde waait - er moet blijkbaar een god van hem worden gemaakt! Of zou uiteindelijk het omgekeerde het geval zijn, namelijk dat het onbewuste probeert uit de persoon van de arts een god te scheppen, in zekere zin een godsbeeld uit de vethulling van het persoonlijke te bevrijden, en zou dus de overdracht op de persoon van de arts een mis-verstand van het bewustzijn zijn, een drome streek van het 'ge-zond verstand'? Zou de drang van het onbewuste misschien alleen schijnbaar naar de persoon reiken, in diepere zin echter naar een god? Zou het ver-langen naar een god een onbeïnvloede *hartstocht* kunnen zijn, die op-

welt vanuit onze duisterste instinctieve aard? Een verlangen wellicht dieper en sterker dan de liefde voor een menselijke persoon? Of wellicht de hoogste en wezenlijkste zin van deze ondoelmatige liefde, die we overdracht noemen? Wellicht een stuk werkelijke 'minne' tot God, die sinds de vijfde eeuw uit ons bewustzijnsveld is verdwenen?

Niemand zal de werkelijkheid van een hartstochtelijk begeren van een menselijke persoon in twijfel trekken, maar dat tijdens een medisch spreekuur, met als vertegenwoordiger de prozaïsche figuur van de arts, een reeds lang geschiedenis geworden stuk religieuze psychologie, als het ware een middeleeuws curiosum – denk bijvoorbeeld aan Mechthild von Magdeburg – zo heel direct als een levende werkelijkheid voor de dag zou komen, lijkt in eerste instantie al te fantastisch om serieus te kunnen nemen.

Een werkelijk wetenschappelijke instelling moet onbevooroordeeld zijn. Het enige criterium voor de geldigheid van een hypothese is of ze heuristische of verklarende waarde bezit. Het is nu de vraag of de hierboven beschreven mogelijkheden als geldige hypothesen beschouwd mogen worden. A priori bestaat er geen reden waarom het niet mogelijk zou zijn dat de onbewuste tendensen een doel hebben dat buiten de menselijke persoon ligt, of dat het onmogelijk zou zijn dat het onbewuste 'slechts kan wensen'. Uitsluitend en alleen de ervaring kan beslissen welke hypothese beter past.

Mijn zeer kritische patiënte wilde deze nieuwe hypothese niet meteen aanvaarden, want de vroegere opvatting dat ik de vader-geliefde zou zijn, en als zodanig een ideale oplossing van het conflict betekende, had een veel grotere aantrekkingskracht op haar gevoel. Desondanks was haar intellect helder genoeg om de theoretische mogelijkheid van een dergelijke hypothese in te zien. Inmiddels gingen de dromen verder met de persoon van de arts in steeds grotere proporties te desintegreren. In verband hiermee gebeurde nu iets, dat ik aanvankelijk met verbazing gadesloeg, namelijk een als het ware ondergrondse uitholling van haar overdracht. Een relatie met een vriend verdiepte zich zienderogen, ondanks het feit dat ze bewust nog steeds aan haar overdracht vasthield. Toen uiteindelijk tussen ons het moment van afscheid kwam, betekende dat geen catastrofe, maar een volstrekt redelijk afscheid. Ik had het voorrecht de enige toeschouwer bij het losmakingsproces te zijn. Ik kon zien

hoe het bovenpersoonlijke richtpunt een - ik kan het niet anders noemen - *leidende functie* ontwikkelde, en stap voor stap alle aanvankelijk persoonlijke overschattingen naar zichzelf toetrok, en hoe het met deze toevloed van energie ook meet invloed op het weerspanninge bewustzijn kreeg, zonder dat de patiënte daar bewust al te veel van merkte. Ik zag daardoor in, dat de dromen niet alleen maar fantasieën waren, maar zelfportretten van onbewuste ontwikkelingen, die de psyche van de patiënte geleidelijk lieten uitgroeien boven de ondoelmatigheid van haar persoonlijke binding.²

Deze verandering vond plaats, zoals ik liet zien, door de onbewuste ontwikkeling van een onpersoonlijk richtpunt; in zekere zin een virtueel doel, dat zich symbolisch in een vorm uitdrukte, die we moeilijk anders dan als een godsbeeld kunnen omschrijven. De dromen vertekenden als het ware de menselijke persoon van de arts tot bovenmenselijke proporties, tot een reusachtige, oeroude vader, die tegelijk ook de wind is, en in wiens beschermende armen de droomster als een zuigeling rust. Wanneer men het bewuste godsbeeld van de (christelijk opgevoede) patiënte verantwoordelijk zou willen stellen voor het godsbeeld van haar dromen, dan zouden we weer moeten wijzen op de vertekening. In religieus opzicht heeft de patiënte een kritische en agnostische instelling, en haar idee van een mogelijk goddelijk wezen is al lang verdwenen naar de sfeer van onvoorstelbaarheid, dat wil zeggen van volledige abstractie. Het godsbeeld van haar dromen daarentegen komt overeen met de archaische voorstelling van een natuurdemon, wellicht van een Wodan. Het Griekse 'Theos to pneuma', 'God is geest', is hier terugvertaald in de oervorm, waar pneuma wind betekent; God is de wind, sterker, groter dan de mens, en een onzichtbaar, fijnstoffelijk wezen. Evenals in het Hebreeuws betekent het Arabische *ruh* adem en geest.³ De dromen ontwikkelen vanuit de persoonlijke vorm een *archaisch godsbeeld*, dat oneindig veel verschilt van het bewuste godsbegrip. Men zou hier kunnen tegenwerpen dat het alleen maar om een infantiel beeld gaat, een herinnering uit de kindertijd. Ik zou deze veronderstelling niet afwijzen, wanneer het om een oude man op een gouden troon in de hemel zou gaan. Er is hier echter geen sprake van zoets sentimenteels, maar van een *primitieve* zienswijze, die alleen maar kan corresponderen met een archaische mentaliteit. Dergelijke primitieve zienswijzen, waarvan

ik in mijn boek *Wandlungen und Symbole der Libido* een groot aantal voorbeelden heb gegeven, brengen ons er toe een onderscheid in het onbewuste materiaal aan te brengen; een onderscheid dat een ander karakter heeft dan de differentieering in 'voorbewust' en 'onbewust', of in 'onderbewust' en 'onbewust'. Op de rechtvaardiging van deze onderscheidingen wil ik hier niet verder ingaan. Ze hebben hun eigen waarde, en verdienen beslist als gezichspunten verder te worden uitgewerkt. Het onderscheid waartoe de ervaring mij gedwongen heeft, maakt slechts aanspraak op de waarde van een ander gezichspunt. Uit wat ik tot dusverre gezegd heb, blijkt dat we in het onbewuste in zekere zin een laag moeten onderscheiden, die we *het persoonlijk onbewuste* mogen noemen. De materialen die deze laag bevat, zijn van persoonlijke aard, voor zover ze voor een deel het karakter hebben van individuele verworvenheden, en voor een ander deel van psychologische factoren, die even goed bewust zouden kunnen zijn. Weliswaar is het begrijpelijk dat onverenigbare psychologische elementen aan verdringing onderhevig zijn en dat ze daarom onbewust worden, maar er bestaat toch ook de mogelijkheid dat verdrongen inhouden bewust gemaakt en bewust gehouden kunnen worden, wanneer ze eenmaal herkend zijn. We herkennen ze als *persoonlijke inhouden*, omdat we hun effecten kunnen zien, of hun gedeeltelijke manifestatie, of hun oorsprong in ons persoonlijk verleden kunnen nagaan. Ze zijn integreerbare bestanddelen van de persoonlijkheid; ze horen tot de inventaris hiervan, en wanneer ze voor ons bewust zijn verloren gaan, vormen ze een minderwaardigheid in een of ander opzicht - een minderwaardigheid die niet zozeer het psychologische karakter van een organische verminking of een aangeboren gebrek heeft, maar meer de *aard van een nalatigheid, die een moreel ressentiment tot gevolg heeft*. Het gevoel van morele inferioriteit geeft altijd aan dat het ontbrekende deel iets is dat eigenlijk volgens ons gevoel niet zou mogen ontbreken, dat dus, met andere woorden, bewust zou kunnen zijn als we er de nodige moeite voor deden. Het morele gevoel van minderwaardigheid wordt daarom niet veroorzaakt door bijvoorbeeld een botsing met de algemene, in zekere zin arbitraire morele wetten, maar door het conflict met het eigen zelf, dat omwille van het psychische evenwicht een aanvulling van het tekort vereist. Altijd wanneer het gevoel van minderwaardigheid opduikt, laat het zien dat er niet alleen de eis tot assimilatie

van een onbewuste inhoud bestaat, maar dat er ook een mogelijkheid tot assimilatie is. In laatste instantie wordt de mens tot assimilatie van zijn onbewuste zelf en tot bewustwording gedwongen door morele kwaliteiten – hetzij door inzicht in de noodzaak ervan, hetzij via een pijnlijke neurose. Wie deze weg van de realisering van zijn onbewuste zelf volgt, moet onvermijdelijk de inhouden van het persoonlijke onbewuste bewust maken. Hierdoor wordt de omvang van de persoonlijkheid verruimd. Ik zou hier meteen aan willen toevoegen dat het bij deze 'verruiming' in eerste instantie om het morele bewustzijn gaat, om zelfkennis, want de inhouden van het onbewuste, die door de analyse bevestigd en bewust gemaakt zijn, betekenen gewoonlijk in eerste instantie onaangename en daarom verdrongen inhouden. Hieronder moeten we wensen, herinneringen, neigingen, plannen, enzovoort verstaan. Het zijn inhouden die bijvoorbeeld ook bij een grondige biecht op dezelfde wijze, maar in een veel beperktere mate, naar voren komen. De rest komt gewoonlijk via droomanalyse aan het licht. Het is vaak heel interessant om te zien hoe de dromen de essentiële punten – stuk voor stuk zeer subtiel uitgezocht – naar voren brengen. Het hele materiaal betekent, zodra het wordt toegevoegd aan het bewustzijn, een wezenlijke verruiming van de horizon, een verdiepte zelfkennis, waarvan we zouden moeten veronderstellen dat deze bij uitstek geschikt is om iemand bescheiden en menselijker te maken. Maar ook zelfkennis, waarvan alle wijze mensen het beste resultaat verwachten, heeft een verschillend effect op diverse karkters. In de praktische analyse maken we op dit gebied de merkwaardigste dingen mee. Maar hierover zal ik in het tweede hoofdstuk iets zeggen.

Zoals mijn voorbeeld van de archaische voorstelling van God laat zien, lijkt het onbewuste nog andere dingen te bevatten dan alleen persoonlijke verworvenheden en eigenschappen. Mijn patiënte was zich volkomen onbewust van de afleiding van 'geest' uit 'wind', of van de parallel tussen deze twee. Ze had nog nooit aan deze inhoud gedacht, of er iets over geleerd. De kritieke passage in het Nieuwe Testament (*to pneuma pnet opou thelei* – 'de wind blaast, waarheen hij wil', Joh. 3:8) was niet toegankelijk voor haar, aangezien ze geen Grieks kende. Het zou – als het inderdaad een persoonlijke verworvenheid zou zijn – om een zogenaamde *kryptomnesie*⁴ kunnen gaan, dat wil zeggen om een

zich onbewust opnieuw herinneren van een gedachte, die de droomster ooit ergens gelezen had. Tegen deze mogelijkheid kan ik in dit speciale geval niets inbrengen. Ik heb echter voldoende andere gevallen gezien - een groot aantal daarvan staat in mijn bovengenoemde boek -, waar ook kryptomnesie zonder enige twijfel is uitgesloten. Zelfs wanneer het in dit geval - wat me heel onwaarschijnlijk lijkt - om kryptomnesie zou gaan, zouden we toch nog moeten verklaren wat de voorafgaande dispositie was, waardoor juist dit beeld is blijven hangen, en naderhand weet, zoals Semon zegt, 'geëfeneerd' (van *ekforein* = produceren) werd. In ieder geval, met of zonder kryptomnesie, het gaat om een authentiek primitief godsbeeld, dat zich in het onbewuste van een moderne mens heeft ontwikkeld, en dat een levende werking heeft ontplooid, een werking, die ons in religieus-psychologisch opzicht te denken zou kunnen geven. Dit beeld heeft niets 'persoonlijks': *het is een volkomen collectief beeld*, waarvan de etnische oorsprong ons teeds lang bekend is. Dit historische en algemeen verbode beeld is via een natuurlijke psychische functie opnieuw tot stand gekomen. In feite is dit geen wonder, aangezien mijn patiënte ter wereld is gekomen met een menselijk brein dat vandaag de dag vermoedelijk nog op dezelfde wijze functioneert als bij de oude Germanen. Het gaat om een *archetype* - zoals ik deze oerbeelden elders heb genoemd¹ - dat nieuw leven is ingeblazen. Door de primitieve, analogische denkwijze van de droom worden deze oude beelden opnieuw tot leven gebracht. Het gaat niet om geërfde voorstellingen, maar om geërfde patronen.²

In het licht van deze feiten moeten we wel veronderstellen dat het onbewuste niet alleen persoonlijke zaken bevat, maar ook onpersoonlijke, collectieve componenten in de vorm van *geërfde categorieën*³ of archetypen. Ik heb daarom de hypothese opgesteld dat het onbewuste in zekere zin in zijn diepere lagen relatief actieve, collectieve inhoud zou bezitten. Ik spreek daarom over een *collectief onbewuste*.

2 Gevolgen van de assimilatie van het onbewuste

Het proces van assimilatie van het onbewuste leidt tot merkwaardige verschijnselen: sommige mensen bouwen aldus een onmiskenbaar, zelfs onaangenaam versterkt zelfbewustzijn of gevoel van eigenwaarde op; ze weten alles, en kennen hun onbewuste volledig. Ze menen exact op de hoogte te zijn van alles wat uit het onbewuste opduikt. In ieder geval groeien ze met elk spreekuur de arts verder boven het hoofd. Anderen daarentegen raken termengeslagen, ja, somber door de inhouden van het onbewuste. Hun gevoel van eigenwaarde neemt af, en ze bekijken gelaten alle merkwaardige zaken die het onbewuste produceert. De eerste groep neemt, in een overmaat aan zelfbewustzijn, een verantwoordelijkheid voor hun onbewuste op zich die veel te ver gaat, die boven wat werkelijk mogelijk is uitgaat, de andere groep wijst uiteindelijk elke verantwoordelijkheid voor zichzelf af in een bedrukkend inzicht in de machteloosheid van het ik tegenover het via het onbewuste overheersende noodlot.

Wanneer we nu deze twee extreme wijzen van reageren eens nauwkeu- niger analytisch beschouwen, dan ontdekken we dat achter het op- mistisch zelfbewustzijn van de eerste groep een even diepe, of beter nog veel diepere hulpeloosheid ligt. Het bewuste optimisme blijkt een slecht gelukte compensatie hiervoor. Achter de pessimistische berusting van de tweede groep ligt echter een koppige wil tot macht, die wat betreft zelf- verzekerdheid het bewuste optimisme van de eerste groep vele malen overtreft.

Met deze twee manieren van reageren heb ik slechts twee grove uitersten gekarakteriseerd. Een fijnere nuancering zou beter met de werkelijkheid overeenkomen. Zoals ik elders eens heb gezegd, maakt iedere analysant in eerste instantie onbewust misbruik van zijn nieuw verworven kennis, op een wijze die past bij zijn abnormale neurotische instelling, tenzij hij meteen in het beginstadium al dermate bevrijd wordt van zijn symp- tomen, dat verdere therapie overbodig is. Een heel essentiële factor

hierbij is de omstandigheid dat in dit stadium nog alles op *objectniveau* wordt begrepen, dat wil zeggen: zonder een scheiding tussen beeld en object, dus in directe relatie met het object. Wie daarom bij voorkeur de 'anderen' tot object heeft, zal uit alles wat hij in dit deel van de analyse aan zelfkennis moet slikken, concluderen: 'Aha - dus zó zijn de anderen!' Hij zal zich daarom verplicht voelen, al naar zijn aard tolerant of intolerant, de wereld in te lichten. Daarentegen zal iemand die zichzelf eerder het object voelt van zijn medemensen dan hun subject, door deze inzichten terneergeslagen raken, en depressief worden. (Ik houd natuurlijk geen rekening met al die oppervlakkiger karakters, die deze problemen slechts vaag ervaren.) In beide gevallen treedt een versterking van de relatie met het object op, in het eerste geval in actieve zin, in het laatste in reactieve. Er vindt een duidelijke versterking van het collectieve moment plaats. De één breidt de sfeer van zijn handelen uit, de ander de sfeer van zijn lijden.

Adler heeft de uitdrukking 'godgelijkheid' gebruikt om bepaalde basistrekken van de neurotische machtpsychologie te karakteriseren. Wanneer ik hier eveneens dit begrip, afkomstig uit de *Faust*, gebruik, doe ik dat meer in de zin van de beroemde passage, waar Mefisto in het dagboek van de lectring schrijft¹, en daarbij bij zichzelf opmerkt:

'Volg maar de oude spreuk

en mijn petemoei, de slang.

Dan word je zeker eens

in je godgelijkheid bang.'²

Het is duidelijk dat de godgelijkheid betrekking heeft op kennis, de kennis van goed en kwaad. De analyse en bewustmaking van onbewuste inhouden brengt met zich mee dat er een zekere superieure tolerantie ontstaat, waardoor ook relatief moeilijk te verteren onderdelen van de onbewuste karakterologie geaccepteerd kunnen worden. Deze tolerantie ziet er heel 'superieur' en wijs uit, maar is vaak niets anders dan een fraai gebaar, dat echter uiteenlopende gevolgen kan hebben. Het gaat immers om het bijeenbrengen van twee gebieden, die eerst angstvallig gescheiden werden gehouden. Na overwinning van niet getinge weerstanden is de vereniging van de tegenstellingen geslaagd, tenminste ogenschijnlijk. Het veruimde inzicht, het naast elkaar plaatsen van wat aanvankelijk gescheiden was, en de daarmee uitgedrukte schijnbare

overwinning van het morele conflict, geven een gevoel van superioriteit, dat heel goed door de term 'godgelijkheid' wordt uitgedrukt. Ditzelfde naast elkaar plaatsen van goed en kwaad kan echter op een ander temperament ook een ander effect hebben. Het is niet noodzakelijk dat iemand in een gevoel van bovenmenselijkheid de schalen van goed en kwaad in handen houdt. Hij kan zich ook een radeloos object tussen hamer en aambeeld voelen - niet als een Hercules op de splitsing der wegen, maar eerder als een stuurloos scheepje tussen Scylla en Charibdis. En aangezien hij, zonder het te weten, in het grote en oeroude conflict van de mensheid staat, en lijdend de botsing van eeuwige principes doorleeft, kan hij zich een aan de Kaukasus geketende Prometheus of een gekruisigde voelen. Dit zou de godgelijkheid in het lijden zijn. Godgelijkheid is overigens geen wetenschappelijk begrip, ondanks het feit dat deze term het psychologische feit voortreffelijk kenschetst. Ik verbeeld me ook niet dat al mijn lezers zonder meer de karakteristieke geesteshouding van 'godgelijkheid' zouden begrijpen. Deze uitdrukking is hiervoor te literair. Ik doe er daarom vermoedelijk beter aan de toestand die hiermee bedoeld wordt nader te omschrijven: de inzichten, die een analysant verwerft, laten hem gewoonlijk veel zien waarvan hij zich tot dan toe niet bewust was. Natuurlijk past hij deze inzichten ook op zijn omgeving toe, en ziet daardoor veel (of meent ook te zien) wat hij tevoren niet zag. Voor zover zijn inzichten hemzelf geholpen hebben, neemt hij graag aan dat ze voor anderen ook nuttig zijn. Daardoor wordt hij gemakkelijk aanmatigend, wellicht met de beste bedoelingen, maar voor anderen is het vervelend. Hij heeft het gevoel een sleutel te bezitten, die vele, wellicht zelfs alle deuren opent. De 'psycho-analyse' zelf bezit dezelfde naïeve onbewustheid inzake haar eigen grenzen, wat we duidelijk zien aan de manier waarop ze zich bijvoorbeeld met kunstwerken bezighoudt.

Aangezien de menselijke natuur niet uitsluitend uit licht bestaat, maar ook uit rijkelijk veel schaduw, zijn de inzichten die men in een analyse verwerft vaak enigszins pijnlijk, en wel des te pijnlijker naarmate men zich (zoals dat gewoonlijk het geval is) van tevoren meer met het tegendeel heeft beziggehouden. Er zijn daarom mensen die zich hun nieuw verworven inzichten erg aantrekken, te erg zelfs, en die daarbij vergeten dat zij niet de enigen zijn met een schaduwkant. Ze laten zich al te zeer